

Vladimir Petrović, ETNIČKO ČIŠĆENJE GENEZA KONCEPTA, Beograd, Institut za savremenu istoriju, Arhipelag, 2019, 227.

„Reči mogu biti kao male doze arsena: one se neprimećeno progutaju i čini se da ne mogu imati dejstvo, ali posle izvesnog vremena otrov počinje da deluje“. Takvih reči je puno. Genocid, pogrom, jeres, rasizam, fašizam, čišćenje – samo su neke od njih. Ako poslednjem pojmu dodamo pridev „etničko“, onda dobijamo sintagmu koja je, po uvreženom mišljenju, potekla sa prostora Jugoslavije, a prevodom na razne jezike ušla u svetsku upotrebu devedesetih godina prošlog veka. Tako je u vreme raspada Jugoslavije, ovaj prostor svetu podario još jedan izraz (pored vampira) koji je vezan za nešto negativno. Pitanje da li je etničko čišćenje stvarno kovаница nastala u Jugoslaviji ili ne, godinama je okupiralo dr Vladimira Petrovića, srpskog istoričara svetskog glasa. On je u knjizi *Etničko čišćenje geneza koncepta*, koja počinje pomenutim citatom Viktora Klemperera, pokušao da razjasni nastanak i razvoj tog pojma.

Čišćenje se kao pojam vezan za uklanjanje nekog nepoželjnog elementa, odnosno homogenizaciju neke sredine koristi još od antike. U određenim periodima čišćenje određenih kolektivnih identiteta imalo je izraženu religijsku, klasnu, rasnu ili etničku konotaciju. Takvo saznanje je navelo autora da knjigu podeli na četiri poglavlja: *Versko čišćenje zajednice*, *Klasno čišćenje društva*, *Rasno čišćenje nacije* i *Etničko čišćenje države*. Poštujući granice postavljenih poglavlja Vladimir Petrović je uspeo da hronološko-tematskim pristupom prikaže čitaocima genezu čišćenja, a brojnim primerima slikovito predstavi sve njegove strahote.

Kada je reč o kulturnom čišćenju, autor kao prvi strašan primer navodi onaj koji je bio zabeležen u vreme Peloponeskog rata, kada su Atinjani želeći da pridobiju naklonost Apolona očistili ostrvo Delos od ljudi. Čišćenja oblasti, ali i ljudske duše i tela u cilju sticanja naklonosti više sile bilo je i pre i posle Delosa. Autor ističe da su podele društva proistekle iz religije i poštovanja njenih rituala pokazale razornu moć kulturnog čišćenja. Vekovima su svetom besneli verski ratovi između čistih i nečistih, vernika i bezbožnika ili jeretika. Crkva je osnivala i posebna društva koja su se svim sredstvima borila protiv takvih. Religijske tenzije su imale i veliki politički potencijal, jer za razliku od običnih ratova ovde cilj nije bio poraziti protivnika već ga uklo-

nuti, bilo progonom bilo istrebljenjem. Verski ratovi su često bili i politički ratovi. Kao jedinstven primer autor navodi viševjekovno ratovanje protiv Osmanskog carstva. Proces nastanka modernih balkanskih država je stoga bio podjednako prožet nacionalnim i religijskim motivima. Preplitanje političkog i verskog, kako autor iznosi, vidljivo je i u cilju srpskih ustanika iz 1804. godine – „da Srbiju očiste od Turaka“. Izvori o srpskoj revoluciji su puni izraza čišćenje. Čak je „čišćenje zemlje od nekrsti“ bilo jedna od glavnih inspiracija velikom Petru Petroviću Njegošu za *Gorski vijenac*. Oslobođanje od Turaka na Balkanu bilo je praćeno jačanjem svesti o nacionalnoj pripadnosti među balkanskim narodima, što je ubrzo dovelo i do prvih nesuglasica između novonastalih država. Po autoru, prvo pominjanje pojmova od kojih se sastoji termin „etničko čišćenje“ vidljivo je kod Benjamina Kalaja koji je pisao o teškoćama povlačenja etnografske granice između Srba i Bugara i prostiranja „čisto srpskog elementa“. U slično vreme kad i Kalaj, Franjo Rački je pisao o činjenici da hrvatski narod nije bio zadovoljan istorijskim, pa i verskim razlikama u odnosu na srpski narod već je tražio i „etnografičnu razliku“.

Bitna za razvoj koncepta „etničko čišćenje“ bila je i Rumunija. Rumuni su za nečisti element na svojoj teritoriji smatrali jevrejsku zajednicu, tako da se politika čišćenja u Rumuniji razvijala u tom pravcu. Ipak, autor smatra da su prvi put termini „etnički“ i „čisto“ upotrebljeni tokom etnografskih istraživanja na teritoriji Bosne i Hercegovine koji su koncem 19. veka vodili ljudi poput Stojana Novakovića, Jovana Cvijića, Tihomira Đorđevića i Sime Trajkovića. Petrović ukazuje da je termin čišćenje u vojnu terminologiju na ovim prostorima ušao sa Balkanskim ratovima. Njega je u različitim okolnostima koristila srpska i grčka vojska, nešto kasnije i turska. Autor se nije samo usredsredio na istraživanje razvoja ovog pojma na Balkanu već je pažnju posvetio i drugim oblastima sa kompleksnom etničkom slikom. Kao jedan od primera on navodi da se o „apsolutnoj etničkoj čistoti“ Alzasa dosta pisalo tokom Velikog rata. Posle 1918. godine su utihnule ideje o etničkoj čistoti na neko vreme, ali duh čišćenja nije. Od tada, on je počeo da poprima novu formu koju je naročito inspirisala boljševička ideologija.

O čišćenju koje ima klasnu konotaciju autor pripoveda u drugom poglavlju knjige. Polazeći od Francuske preko Oktobarske revolucije do stvaranja socijalističkih sistema i njihovog uticaja

na klasnu sliku društva, autor je pokušao da odgovori na pitanje da li se i koliko klasno čišćenje razlikovalo od verskog ili etničkog. Od sličnosti Vladimir Petrović naročito izdvaja postojanje spoljašnjeg i unutrašnjeg karaktera. Ipak, sa stranica ovog poglavlja stiže se utisak da je unutrašnje čišćenje za komunističke partije imalo izuzetnu važnost. Izgleda da su oni ozbiljno shvatili reči Ferdinanda Lasala da se „partija jača time što sebe čisti“. Iz bojazni da njihova revolucija ne završi kao ona francuska, boljševici su naročitu pažnju posvećivali čišćenju svojih redova. Prvu „čistku“ sproveo je Lenjin već 1919. godine, ali ona tada nije podrazumevala i fizičko odstranjivanje po kojem je čistka postala karakteristična tokom staljinističkog perioda. Autor podseća da je sam Staljin na čiste gledao kao na neophodno sredstvo zadržavanja vodeće uloge partije u društvu. Čistke su u Sovjetskom Savezu, ali i drugim socijalističkim državama dobijale široke razmere. Vrsta čistki su bile i deportacije, kojima su često bile obuhvaćene i etničke skupine. Takvo nasilno raseljavanje ili preseljavanje određenih grupa naroda bilo je u srži etničko čišćenje.

Za ostvarivanje različitih političkih, nacionalnih i društvenih ideja kao moćno sredstvo javilo se i potenciranje rasnih razlika. Takvih primera je kroz istoriju bilo mnogo. Autor je u trećem poglavlju odgovorio na pitanja poput kako je nastala eugenika, kako se razvijalo učenje o rasama i, na kraju, kako je došlo do okrutnog sprovođenja mera u cilju očuvanja i poboljšanja i čišćenja superiornih rasa. Kao primere navodi odnos Amerikanaca prema Crncima i Nemaca prema Jevrejima, kao i politiku sterilizacije ljudi obolelih od naslednih bolesti. Govoreći o nacističkom monstruoznom cilju konačnog rešenja jevrejskog pitanja, autor navodi da jedini razlog zbog čega se tada nije rodio i termin „etničko čišćenje“ bio taj što je u nacističkom vokabularu umesto reči etničko korišćen izraz narodno.

Autor ukazuje da je politika socijalne higijene, posredstvom učenih ljudi koji su se školovali u Nemačkoj, brzo prodrila i na Balkan. Tu je, kao i u ostatku sveta, imala pogodno tle za razvoj. Pokušaji razvoja i delovanja u skladu sa eugenikom bili su vidljivi i u Kraljevini SHS. Autor smatra da je jedan od najvećih propagatora bio Stevan Ivanić, osnivač Centralnog higijenskog zavoda. Teška situacija u kojoj se nova država našla posle Velikog rata i njena multietničnost nisu državnom vrhu dale prostora da ozbiljnije posegne za sprovođenjem mera za poboljšanje rase. Tako su jugoslovenska eugenika i propagi-

ranje dinarske rase ostali u sferi nauke, sa kratkim izletima u politiku integralnog jugoslovenstva, koji pak nisu bili dovoljni da se stvori rasna politika. Umesto nje, krajem tridesetih u Jugoslaviji je primat uzela etnopolitika, a sa njom i izučavanje etničkih grupa. Autor otkriva da je istoričar Dušan J. Popović prvi počeo da koristi sintagmu „etnički čisto“. S druge strane, pod okriljem Srpskog kulturnog kluba Vasa Čubrilović koji se takođe bavio etničkim pitanjima napravio je korak dalje i ponudio rešenje za problem Juga Srbije sa Arnautima. Autor smatra da je Vasa Čubrilović u referatu „Iseljavanje Arnauta“ iz 1937. godine izložio sve karakteristike koje definišu pojam „etničko čišćenje“, ali da ga nije upotrebio. Slični referati Srpskog kulturnog kluba su izgleda imali cilj da pokrenu državni vrh da razmisli o etnopolitici i njenom upotrebom počne da brine o nacionalnom interesu. Navodeći Andrićev referat o podeli Albanije i razmeni stanovništva u slučaju italijanskog prodora u Albaniju iz 1939, Vladimir Petrović dokazuje da se Jugoslavija razmišljala da pred početak Drugog svetskog rata počne sa sprovođenjem etnopolitike u praksi.

Drugi svetski rat je omogućio da se pored više teoriji okrenutog termina „etnički čisto“ nađe termin „etničko čišćenje“. Autor je, međutim, pokazao da ta sintagma nije nastala na prostoru Jugoslavije već u Rumuniji. Činjenica da je stvaranjem Velike Rumunije posle Prvog svetskog rata ova država izgubila etničku homogenost pokrenula je rumunske intelektualce, ali i političare da razmišljaju o mogućim merama za pročišćavanje sopstvenog stanovništva. Naročito su im smetali Jevreji, kojih je najviše bilo u Jašiju. Posmatrajući politiku Nemačke prema Jevrejima, rumunski intelektualci su sve više govorili o obavezi Rumuna da očiste svoju državu. Autor je istraživanjem rumunske međuratne i ratne nacionalne politike otkrio da je potpredsednik rumunske vlade Mihaj Antonesku sredinom 1941. godine prvi izgovorio „purificarea etnica“ i da je taj termin tada konačno poprimio svoj pravi oblik.

Kroz delo autor nekoliko puta napominje razliku između termina čisto i čišćenja. Smatra da je oblik koji je korišćen u Rumuniji za vreme Drugog svetskog rata bio mnogo opasniji, jer je podrazumevao često krvav proces stvaranja homogene strukture odnosno etnički čistog stanovništva. S druge strane, u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj upotrebljavan je termin stvaranja čistog hrvatskog životnog prostora. Za to vreme četnici predvođeni Dražom Mihailovićem pravili su planove o stvaranju homogene Velike Srbije unutar

Jugoslavije. Stevan Moljević i Dragiša Vasić su dosta uticali da termin etnički čisto zauzme centralno mesto u ratnom nacionalnom programu Srba. Za razliku od Hrvata i Rumuna koji su žurili da što pre ostvare svoje ciljeve, četnici u Srbiji su sa realizacijom planova počeli ozbiljnije tek 1943. godine u Sandžaku i istočnoj Bosni. Kolaboracionisti na čelu sa Milanom Nedićem su takođe imali planove. Milutin Nedić, brat predsednika kolaboracionističke vlade, u vidu memoranduma upućenog Ribentropu pod nazivom *Srbi i srpske zemlje – etnografski problem srpskog naroda* predstavio je etnopolitički plan kojim je trebalo da se reši etnografska razbijenost srpskog naroda tako što bi Srbija bila proširena na Crnu Goru (koja je sa Srbijom jedino bila homogena) zatim Bosnu, Hercegovinu, Srem i južnu Dalmaciju. Pošto ovaj plan nije uspeo, autor navodi da se Nedić usredsredio na čišćenje Srbije od komunista. Krug na prostoru Jugoslavije se zatvara komunističkim čišćenjima svih neprijatelja NOP-a.

U poslednjem delu knjige autor se osvrnuo na posleratnu sudbinu međuratnih i ratnih zagovarača biopolitike i etnopolitike. Velika većina u koju su spadali Svetislav Stefanović, Dragoljub Mihailović, Jon i Mihaj Antonesku su streljani. Ostali poput Sabina Mamule – Rumuna, Filipa Lukasa – Hrvata, Stevana Ivanića – Srbina našli su spas u emigriranju. Prilika da nastave da se zalažu za ostvarivanje etnopolitičkih planova pružena je u novoj Jugoslaviji samo Vasi Čubriloviću i Sretenu Vukosavljeviću. Autor se na kraju pripovedanja osvrće na drugi referat Vase Čubrilovića pod nazivom *Manjinski problem u novoj Jugoslaviji* od 3. novembra 1944. godine, u kome govori da je kraj rata izuzetno pogodno vreme za stvaranje etnički čiste Jugoslavije. Za razliku od prvog referata, ovde je Čubrilović prigrlio i često ponavljao termin „etnički čisto“. Trend sprovođenja etnopolitičkih eksperimenata u to vreme nije zaobišao ni Jugoslaviju, te je referat Vasi Čubriloviću poslužio kao dobra preporuka za ulazak u saveznu vladu. Autor ovde prekida dalje hronološko praćenje „etničkog čišćenja“ zbog toga što se po njegovom mišljenju do kraja Drugog svetskog rata koncept razvio i dobio svoj konačan oblik. Ne samo da je termin nastao u vihoru rata, već je dosegao i vrhunac u praktičnoj primeni.

Ako se osvrnemo na knjigu Vladimira Petrovića ne možemo a da ne odamo veliko poštovanje trudu koji je autor uložio kako bi napisao monografiju o tome kako je i u kojim oblicima reč čišćenje korišćena kroz istoriju i kako se ona etni-

cirala. Verovatno i na iznenađenje samog autora, pokazalo se da je ta reč korišćena u svim svetskim jezicima. Petrović je pokazao da je predmet čišćenja bio veoma raznolik. Društvo se tako čistilo od manjinskih grupa bilo da su one bile drugačije u verskom, klasnom, političkom, rasnom biološkom ili nekom drugom pogledu. Bitna karika u formiranju koncepta etničkog čišćenja bili su intelektualci, koji su rado stvarali planove čišćenja i nudili političarima. Oni su propagiranjem svojih ideja i planova doprineli ne samo stvaranju već i ulaženju sintagme u politički, pa i narodni vokabular. Rezultat autorovog pregnuća dugog više od jedne decenije bio je da sintagma „etničko čišćenje“ (takođe i njen pandan „etnički čisto“), nije nastala sa 1981. godinom i sukobima na Kosovu, a u svetsku upotrebu ušla deset godina kasnije sa ratovima u Jugoslaviji. Čvrstim dokazima autor je ustanovio da se termin razvio tridesetih godina, a prvi put u doslovnom obliku javio sredinom 1941. godine u Rumuniji. Time je vremenska i geografska ubikacija samo malo pomerena, ali činjenica da je termin potekao sa Balkana nije opovrgnuta. Da nije bilo jezičke barijere sigurno bi zemlja porekla termina bila Nemačka, jer su balkanski intelektualci svoje znanje sticali velikim delom u njoj. Autor je mišljenja da ne treba toliko potencirati naziv koncepta već njegovu rasprostranjenost, jer „delati se može i bez reči“. Datost da „etničko čišćenje“ nije fenomen Balkana, nego sastavni deo svih nacionalističkih ideologija koji se rasplamsava tokom smutnih i ratnih vremena treba da bude alarm za dalje i dublje proučavanje koje bi zasigurno pomoglo da se sa praksom njegovog sprovođenja konačno prekine.

Istoričar dr Vladimir Petrović je knjigom *Etničko čišćenje geneza koncepta* dotakao jednu od najvažnijih tema ne samo srpske već i svetske istorije. Da bi se o takvoj temi pisalo nisu samo potrebne godine, eruditsko znanje i naporan rad, potrebna je i velika hrabrost. Osvetljavanjem ovog pojma autor je pokazao da su reči i sintagme od koji se stvara jezik mržnje kroz istoriju često bile razlog velikih stradanja. Opasnost koja vrebava iza tih reči je i danas velika, a praktična manifestacija kroz nasilje, deportaciju, ubistva i totalno uništenje zastrašujuća. Na kraju, treba upozoriti potencijalne čitaoce na moguće blago razočaranje krajem knjige jer ona ne dotiče devedesetih godina, ali i obavestiti ih da će kao i svaka dobra knjiga i ova verovatno imati nastavak ili dva!